

УДК 911.3

Тодоров В.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ РАЙОНІВ КОМПАКТНОГО РОЗСЕЛЕННЯ БОЛГАР В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ

У статті розглянуто особливості розселення болгар в Україні. Виділені особливості формування ареалів компактного розселення болгар в Одеській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях та типи етнонаціональної структури населення ЕГС, які характерні для цих регіонів. Виявлена специфіка етногеографічних систем у районах компактного розселення болгар.

Ключові слова: етногеографічні системи, розселення болгар, етнонаціональний склад населення, Дунай-Дністровське межиріччя, Приазов'я.

В статье рассмотрены особенности расселения болгар в Украине. Выделены особенности формирования ареалов компактного расселения болгар в Одесской, Запорожской, Кировоградской и Николаевской областях и типы этнонациональной структуры населения ЭГС, которые характерны для этих регионов. Выявлена специфика этногеографических систем в районах компактного расселения болгар.

Ключевые слова: этногеографические системы, расселение болгар, этнонациональный состав населения, Дунай-Днестровское междуречье, Приазовье.

Todorov V.I. FEATURES OF ETHNEO-NATIONAL STRUCTURE THE POPULATION OF THE AREAS OF COMPACT SETTLEMENT OF BULGARIANS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ETHNO-GEOGRAPHICAL SYSTEMS

In the article features of resettlement of Bulgarians in Ukraine are considered. The peculiarities of the formation of the areas of compact settlement of Bulgarians in the Odessa, Zaporozhye, Kirovograd and Mykolaiv regions and the types of ethnonational structure of the EGS population that are characteristic for these regions are singled out. Specificity of ethnogeographic systems in areas of compact resettlement of Bulgarians is revealed.

Key words: ethnogeographic systems, Bulgarian settlements, ethnic composition of the population, Danube-Dnistrovsky inter-rivers, Priazovye.

Постановка проблеми. На сучасному етапі актуалізується питання етнонаціональної структури населення різних регіонів України. Цю характеристику необхідно розглядати не тільки через призму співвідношення чисельності основних спільнот, але, насамперед, із позиції того, що конкретна етнонаціональна спільнота може привнести в процес становлення державності нашої країни. З погляду суспільної географії етногеографічні комплекси, сформовані на конкретній території, необхідно розглядати в плані територіальної організації і просторової впорядкованості компонентів, що їх становлять. Для того, щоб мати можливість визначати етногеографічні комплекси через призму територіальної організації введено поняття «етногеографічна система» (ЕГС) [1].

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення особливостей етнонаці-

ональної структури населення ЕГС районів компактного розселення болгар в Україні. Відповідно до цієї мети поставлені такі основні завдання: проаналізувати особливості розселення болгар у різних регіонах України; провести класифікацію ЕГС за типом етнонаціональної структури населення. Об'єктом дослідження є етногеографічні системи в районах компактного розселення болгар в Україні. Предметом дослідження виступає етнонаціональна структура населення етногеографічних систем у районах компактного розселення болгар в Україні.

В основу даної статті покладено матеріали останніх двох переписів населення України (1989 та 2001 рр.). Ключова роль у досягненні поставленого завдання відводиться системному, статистичному, математичному методам та методам типологізації й класифіка-

ції. Їх використання зумовлено необхідністю обробки статистичної інформації, аналізу та типізації етнонаціональної структури населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті цієї роботи звернемо свою увагу на етнонаціональний склад обласних регіонів із компактним розселенням болгар. Поява болгар на території сучасної України пов'язана, насамперед, із серією російсько-турецьких війн другої половини XVIII – першої половини XIX століття та результатами Кримської війни 1853 – 1856 рр. Підвищення впливу Російської імперії на слов'янські землі Туреччини, захоплення нею Північно-Західного Причорномор'я та створення унікальної нормативно-правової бази для заселення та господарського освоєння регіону колоністами із цих територій сприяли колонізації сучасної Одещини. Можемо виділити п'ять ареалів розселення болгар в Україні: Дунай-Дністровське межиріччя; деякі поселення Іванівського району, Роздільнянського та Лиманського району центральної частини Одеської області; Бердянський та Приморський райони Запорізької області; селище Вільшанка Кіровоградської області та село Тернівка, яке зараз знаходиться в межах міста Миколаїв.

Формування ареалу розселення болгар у Приазов'ї пов'язане з несприятливим ходом Кримської війни (1853–1856 рр.). Паризький мирний договір 1856 року передбачав поділ Бессарабії на дві частини. До Молдавського князівства, яке було васалом Туреччини, відійшло 40 колонії задунайських переселенців, включаючи їх адміністративний центр – місто Болград. В іншій частині, що залишилася під російським владцтвом, нараховувалось 43 колонії вихідців зі слов'янських земель Османської імперії. Разом із цим несприятливий перебіг Кримської війни обумовив відступ російських військ із північно-східних районів Болгарії та Дунайських князівств, разом з якими відступало і місцеве населення.

У цей час спостерігалось також переселення задунайських переселенців із південних до північних територій регіону. Значне збільшення чисельності більшості населених пунктів частини межиріччя Дунаю та Дністра призвело до зменшення площі земельного наділу, що

виділялася людині згідно зі зрівняльно-перерозподільною системою землекористування. У надії отримати більші поділи землі більше 21 тисячі болгар переселяються в Таврійську губернію (насамперед, на територію сучасної Запорізької області) [2, с. 37].

Історично сучасний південь України був ареною інтенсивних етнічних процесів, що обумовило формування тут одного з найбільш строкатих в етнічному відношенні регіонів України. Необхідно перетворити багатоетнічний склад як конкурентну перевагу, що має стати каталізатором стійкого розвитку регіону. Однак цей чинник може викликати численні специфічні проблеми, одним із реальних проявів якої стала анексія Криму.

Традиційно найбільша частка болгар у структурі населення спостерігається в Одеській області. Результати перепису населення 2001 р. показав, що в Одеській області мешкало 150,6 тис. болгар (або 6,1% населення обласного регіону). У Запорізькій області відповідний показник складає 27,7 тис. чол., або 1,4% населення регіону. Відзначимо, що в обох адміністративно-територіальних областях болгар є третьою за чисельністю етнонаціональною спільнотою. У Миколаївській (0,4% населення) та Кіровоградській областях (0,2% населення) болгар – п'ята та шоста відповідно за чисельністю спільнота. При цьому відзначимо, що частка болгар у структурі населення Одеської області в 15,25 рази більше відповідного показника по Україні в цілому (табл. 1).

Серед території з компактним розселенням болгар, які знаходяться за межами Одещини, на особливу увагу заслуговують адміністративно-територіальні одиниці Запорізької області. Так, за результатами перепису населення 2001 року, в Приморському районі частка болгар в структурі населення (23,4%) складає дещо менше чверті від всього населення. Тут болгар – друга за чисельністю населення етнонаціональна група населення. Ця ЕГС має україно-болгаро-російську структуру населення. У Приазовському (україно-російсько-болгарська) та Бердянському (українська) районах болгар – третя за людністю спільнота. У містах Бердянськ та Мелітополь болгар займають третє місце за чисельністю населення. Однак вони не впливають на типізацію

Таблиця 1

Етнопонаціональний склад населення обласних регіонів, в яких частка болгар у структурі населення більше 0,1% (2001 р.)*

Регіони	Етнопонаціональні групи									
	українці	росіяни	молдавани	білоруси	болгари	вірмени	євреї	гагаузи	інші	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Запорізька область	70,8	24,7	-	0,7	1,5	0,3	0,2	-	1,8	
Кіровоградська область	90,1	7,5	0,7	0,5	0,2	0,3	-	-	0,7	
Миколаївська область	81,9	14,1	1,0	0,7	0,4	0,3	-	-	1,3	
Одеська область	62,8	20,8	5,0	0,5	6,1	0,3	0,5	1,1	2,9	
Україна в цілому	77,5	17,2	0,5	0,6	0,4	0,2	0,2	0,1	3,3	

* Розраховано автором за даними [3-4]

Таблиця 2

Етнопонаціональний склад населення адміністративних одиниць Запорізької, Кіровоградської та Миколаївської областей з компактним розселенням болгар (2001 р.)*

Райони, області	Етнопонаціональні групи					Етнопонаціональна структура ЄГС
	українці	росіяни	молдавани	болгари	інші	
<i>Запорізька область</i>						
м. Бердянськ	56,8	37,4	0,1	3,3	2,4	україно-російська
м. Мелітополь	55,2	38,9	0,1	1,8	4,0	україно-російська
Бердянський район	75,9	14,7	0,2	7,3	1,9	українська
Приазовський район	55,9	26,6	0,2	12,5	4,8	україно-російсько-болгарська
Приморський район	52,5	22,2	0,2	23,4	1,7	україно-болгаро-російська
<i>Кіровоградська область</i>						
Вільшанський район	83,5	3,1	1,8	9,8	1,8	українська
<i>Миколаївська область</i>						
м. Миколаїв	72,7	23,1		0,8	3,4	україно-російська

* Розраховано автором за даними [3-4]

структури населення ЕГС. В обох випадках системи – україно-російські (таблиця 2).

В інших областях роль болгар в формуванні ЕГС ще менша. Так, у Вільшанському районі Кіровоградської області 9,8% населення ідентифікують себе як болгар. При цьому система за етнічною структурою населення є українською з 83,5% представників титульної нації в структурі населення. Згідно з аналізом автора більшість населення мешкають у районному центрі селищі Вільшанка, але і там система за структурою є такою ж, як і районна система. У місті Миколаїв, до складу якого увійшло село Тернівка, 0,8% населення – етнічні болгар.

Особливе значення для збереження матеріальної і духовної культури болгар України має Одеська область. Однак перед початком аналізу розселення цієї спільноти необхідно відзначити, що історико-географічні особливості заселення території Одещини зумовили формування тут районів із компактним проживанням деяких національних груп – болгар, молдован, гагаузів. Серед найбільш чисельних національних меншин в Одеській області поряд із росіянами виступають болгар. За результатами перепису населення 2001 р., у межах Одещини проживало понад 150,6 тис. болгар (6,1% від загальної чисельності населення області). Болгарське населення компактно мешкає в 46 населених пунктах 12 районів Одещини. Найбільша його концентрація спостерігається в межириччі Дністра і Дунаю. Тут в окремих районах (Арцизький, Болградський, Тарутинський та інші) питома вага болгарського населення сягає 40-61% від загальної чисельності мешканців цих районів. Всього на цій території мешкає більше 129 тис. болгар, або близько 80% від їх загальної чисельності в Одеській області.

Розглянемо також особливості розселення гагаузів, які в Болгарії прирівняні до болгар. На території Півдня України мешкає понад 28 тис. чол. гагаузів, зокрема в Одеській області їх нараховується 27,6 тис. чол (1,1% населення області). Компактними групами вони проживають у Болградському (с. Олександрівка, с. Дмитрівка, с. Виноградівка, с. Кубей), Ренійському (с. Котловина), Тарутинському (с.т. Березино), Кілійському (с. Старі Трояни,

с. Новоселівка) районах південно-західній частині Одещини.

Найбільшою строкатістю етнічно-національного складу населення вирізняється межириччя Дунаю та Дністра. Докладно розглянемо формування тут ЕГС зі значною болгарською складовою частиною. Початковою стадією вказаного процесу є розселення населення та господарського освоєння нового місця мешкання.

Офіційно останнє на цей час заселення регіону почалось після підписання Бухарестського мирного договору (1812 р.), який ознаменував собою завершення серії російсько-турецьких війн. Відзначимо, що до вказаної дати вже існували поодинокі поселення етнічних груп, які формують сучасну строкату структуру населення. Після еміграції татар-ногайців значно зменшилися загальна людність та мережа заселених поселень межириччя. У цій ситуації російський уряд проводив заселення Північно-Західного Причорномор'я за двома напрямками. Одним із них було стимулювання освоєння території вихідцями з Балканського півострова (болгари, гагаузи, албанці, серби тощо).

Історично болгарі формували на території Дунай-Дністровського межириччя ареал компактного розселення. Особливості формування ареалу болгарського розселення розглянемо в розрізі чотирьох етапів: 1800–1822 рр., 1823–1834 рр., 1835–1889 рр., після 1889 р.

На першому етапі основна частина колоністів розселилася в південно-західній частині регіону. Мережа населених пунктів задунайських переселенців розвивалася відносно села Табаки (з 1821 р. відносно міста Болград) і була локалізована на території, обмеженою умовною лінією: Дмитрівка – Задунайка – Старі Трояни – Банівка – Кам'янка – Багате – Лощинівка – Криничне – Нагірне – Котловина – Виноградівка – Кубей – Городне – Дмитрівка. У межах цього ареалу налічувалося всього три села з іншою етнічною структурою населення.

На другому етапі були заселені до цього не освоєні землі центральної і північної частин регіону. Межі ареалу розселення задунайських колоністів розширилися до умовної лінії Виноградівка – Делень – Главани – Дмитрівка – Новоселівка. Зовні нього розташувалися тільки болгарські села Зоря і Кулевча.

На третьому етапі заселення та господарського освоєння території визначальне значення має внутрішньорегіональна міграція. Нові поселення засновувалися між поселенням Петрівськ – Петрівка – Лісне – Миколаївка – Надрічне – Серпневе. В інших частинах межиріччя з'являлися поодинокі поселення (Калчева). Особливості розселення етнічних спільноти, ендогамія, збереження традиційних елементів матеріальної та духовної культури спільнот, стійкий соціально-економічний розвиток поселень та деякі інші чинники зумовлюють відносну стійку картину розселення болгар.

На четвертому етапі розселення відбулися кардинальні зміни в етнопонаціональній структурі, обумовлені міграцією німців за межі регіону в середині 1940-х років. У цей період в етнопонаціональній структурі населення поселень центральної частини регіону з'являється значна болгарська складова частина.

В останній міжпереписний період у Дунай-Дністровському межиріччі, яке є одним із найбільш поліетнічних регіонів держави, спостерігалися кардинальні зміни в картині розселення етнічних спільнот. За цей час у всіх районних ЕГС (за виключенням Саратовської ЕГС) відбулося збільшення частки українців у структурі населення. У відносних показниках відбулось збільшення з 35,9 до 40,2%. Другою спільнотою стали болгары, частка яких склала 20,9%, що на 0,7% більше частки росіян.

Тільки Білгород-Дністровська районна ЕГС за структурою є моноетнічною українською, в якій частка титульної нації складає 81,9%. У Татарбунарській ЕГС частка цієї спільноти 71,2% населення, а вона є україно-болгарською. Відносно переважання також спостерігається в Кілійській (україно-російсько-молдовська) та Ізмаїльській ЕГС (україно-молдаво-болгаро-російська). Відзначимо, що у двох містах обласного підпорядкування відносний показник росіян у структурі населення вище, ніж у відповідних районах. Так, ЕГС міста Білгород-Дністровський є україно-російською, а міста Ізмаїл – російсько-україно-болгарською. У Ренійській районній ЕГС визначальний вплив на структуру населення мають молдавани (48,9% населення). **Болгари складають** відносну більшість в структурі

населення – Болградської (60,8%), Арцизької (39,1%) та Тарутинської (37,6%) районної ЕГС (табл. 3.3). Тобто шість із дев'яти сучасних районних ЕГС південно-західної частини Одещини мають структуру населення, в типології якої перераховано три-чотири етноніма спільнот. Болгари визначають тип (їх етнонім іде першим) Арцизької, Болградської та Тарутинської районних ЕГС.

Місце і роль болгар у формуванні типу етнопонаціональної структури ЕГС Українського Придунав'я визначається двома основними факторами:

1) болгары – друга за людності етнопонаціональна група регіону;

2) основна частина болгар розселені в моноетнічних поселеннях, які формують ареал їх розселення.

Болградський район займає перше місце у світі серед адміністративних одиниць відповідного рівня за чисельністю болгар, які проживають поза межами своєї автохтонної території. З вісімнадцяти сільських рад дванадцять є болгарськими: ((Новотроянівська (99,5%) населення болгары), Криничанська (99,0%), Калчевська (98,9%), Городненська (97,6%), Орхівська (97,0%), Василівська (96,8%), Бановська (85,3%), Виноградненська (85,0%), Владиченська (82,6%), Голіцька (80,6%), Табаковська (76,1%), Залізничанська (68,1%)) ЕГС. У трьох сільських радах частка гагаузів у структурі населення більше 60,0% (Олександрівський, Виноградівський, Дмитровський). Тільки Каракуртська і Оксамитненська сільрадівські ЕГС відрізняються поліетнічною структурою населення. Кубейська ЕГС є біетнічною болгаро-гагаузькою, в якій болгары складають 60,2% населення. У межах села Каракурт мірно співіснують албанці (54,8%), болгары та гагаузи. В Оксамитненській ЕГС частка болгар менше 10% (табл. 3.4).

У Болградському районі можна виділити одну кушову ЕГС – Кубейську болгарську.

Арцизький район можна умовно розділити на три частини за етнопонаціональною структурою ЕГС. У південній частині розташовані сім болгарських сільських рад (Холмська (92,8% населення болгары), Острівнянська (91,6%), Задунайська (91,3%), Новоіванівська (88,8%), Главанська (85,1%), Виногра-

дівська (84,0%) Деленська (79,2%)). У цілому в цій частині району частка болгар становить 71,9% від усього населення (табл. 3.7).

ЕГС центральної частини (Веселокутська – Теплицька – Арцизька – Павлівська) мають складну етнонаціональну структуру населення. У кожній з них сформувалась специфічна поліетнічна структура населення. Болгари складають відносно більшість населення в поліетнічних Веселокутської (32,0%) і Теплицької (31,2%) сільських радах. Поселення північній частині району характеризуються переважанням у структурі населення українців і росіян. Тільки в селі Василівці Новокапланівської сільської ради спостерігається абсолютне переважання болгар (61,2%).

Болгарські локальні ЕГС мають у семи районах Українського Придунав'я. До типу болгарських відносяться 12 сільських рад Болградського району: 7 – у південно-західній частині Арцизького району, 5 – у північній частині Ізмаїльського району, 4 – у південній частині, 2 – у північній частині Тарутинського району, 3 – Саратського, по одній – у Татарбунарському та Ренійському районах.

Серед поліетнічних локальних ЕГС також є системи зі значною болгарською складовою в структурі населення. Їх формування і територіальна локалізація обумовлені історико-географічними особливостями заселення Українського Придунав'я. Болгари проживають спільно з нащадками інших задунайських переселенців у сільських поселеннях, розташованих у межах ареалу їх розселення (Каракурт) і на його кордонах (Старі Трояни, Котловина).

Серед адміністративно-територіальних одиниць центральної частини Одещини відзначимо Іванівський район, ЕГС якого є україно-болгарською з 11,2% болгарського населення. Тут тільки у Великобуялицькій (Благодівській) сільрадівській системі болгар визначають етнонаціональну структуру населення. Болгари – друга за чисельністю спільнота в селах Верхній Куяльник та Нижній Куяльник. В обох випадках структура населення є україно-болгарською. У селі Ульянівка частка болгар більше 20%, що в абсолютному виразі складає 27 чоловік. Також вагома частка болгар (близько 10%) – у двох найбільших населених пунктах селищі міського

типу Петрівка та селі Знам'янка. Однак вони не впливають на тип етнонаціональної структури населення.

У Лиманському районі на особливу увагу заслуговує Кубанська ЕГС, в якій болгар – друга за чисельністю спільнота, а структура населення є україно-болгаро-російською. Враховуючи малу людність населених пунктів, в яких компактними ареалами розселені болгар, та їх частку в структурі населення, можемо зробити висновок, що вони слабо впливають на збереження матеріальної та духовної культури цієї етнонаціональної групи України.

У Приморському районі Запорізької області болгар компактно живуть в дванадцяти селах. При цьому абсолютну більшість населення болгар складають тільки в Мануйловській сільській раді (болгаро-російська структура ЕГС). Така ж структура – у двох найбільших селах цієї сільської ради. Відносно більшість болгар складають у Банівській ЕГС. У Вячеславській, Гюнівській, Інзовській, Коларівській, Орлівській, Преславській ЕГС болгар формують тип етнонаціональної структури населення разом із росіянами (російсько-болгарський тип).

У Приазовському районі в чотирьох сільрадівських ЕГС частка болгар у структурі населення – більше 10%. Близькою до моноетнічної, але все ж болгаро-українською структурою населення вирізняються Богданівська сільрадівська ЕГС. Тут частка болгар близько 72%. При цьому частка болгар в обох селах даної сільради приблизно однакові. Інші ЕГС цього рівня є більш поліетнічними: Ганівська та Федорівська є російсько-болгаро-українськими, а Ботівська – україно-російсько-болгарською.

У Бердянському районі болгар розселяються головним чином у межах Андріївської сільрадівській ЕГС. Тут їх частка близько 27%, а етнонаціональна структура ЕГС – російсько-болгарська. У селі Полоузівка абсолютна більшість населення – етнічні болгар.

Тобто в ареалі розселення болгар у Запорізькій області значно більша, ніж у Дунай-Дністровському межиріччі, частка росіян та українців у структурі населення. Відповідно, тут значно більший ризик втрати болгарами

традиційних елементів матеріальної і духовної культури. Також слід відмітити, що в Бердянському районі, на відміну від Приморського та Приазовського районів, значно вища роль українців у структурі населення ЕГС зі значно більшою складовою частиною.

Висновки з проведеного дослідження.

Болгари багато в чому визначають специфіку життєдіяльності ЕГС в межиріччі Дунаю та Дністра та в деяких районах Приазов'я. У найбільш східному ареалі компактного розселення в Україні вони формують ЕГС разом з українцями та росіянами, а в Українському Придунав'ї – окрім цих спільнот, з ними поряд мешкають молдавани, гагаузи, албанці тощо. Відповідно, ЕГС цих регіонів будуть різнитися за специфікою життєдіяльності населення, виявлення яких має стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тодоров В.І. Етногеографічні системи : теоретико-методологічні аспекти / В.І. Тодоров // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Region-2010: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 15-16 квітня 2010 року) / Гол. ред. колегії К.А. Немець. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 43–46.
2. Дихан М.Д. Преселване на българите в южна Украйна / М.Д. Дихан. – Одеса : Маяк, 2001. – 104 с.
3. Етнічна карта півдня України: соціокультурний та етнополітичний аспекти. Випуск 1. Одеська область / під редакцій О.П. Якубовського. – Одеса, 1996. – 60 с.
4. Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года // Всеукраинская перепись населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality>.